

УДК 811.161.2'367.623

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-1-49>**Оксана КЛАК,***orcid.org/0000-0001-9306-4123*

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри мовної підготовки

Львівського державного університету внутрішніх справ

(Львів, Україна) *pelyhksju@ukr.net*

МОРФОЛОГІЧНІ ДЕРИВАТИ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКМЕТНИКОВОГО СЛОВОТВОРУ (НА МАТЕРІАЛІ ПРИКМЕТНИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИ)

Стаття присвячена аналізу словотвірної структури прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи в сучасній українській літературній мові. Встановлено, що словотвір прикметника є окремою підсистемою української мови, дослідження якої дає змогу визначити загальні закономірності словотвору як основного джерела збагачення лексики.

Прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик людини формують специфічну мікросистему в дериваційній системі української мови. Ця особливість полягає в частиномовній належності твірних основ, у їхніх ономасіологічних характеристиках, словотвірних типах дериватів, наборі словотвірних формантів, комплексі репрезентованих словотвірних значень.

З'ясовано, що аналізовані прикметники відображають дериваційні спроможності різних частин мови і є результатом процесів модифікації і транспозиції прикметникових, іменникових і дієслівних основ. Модифікація характерна для дериваційних перетворень типу прикметник – прикметник, а транспозиція полягає у пристосуванні субстантивів та вербативів для вираження ознаки. Похідні, утворені на основі процесу рекатегоризації, зберігають у своїй семантиці вказівку на найменування сутності або динамічної ознаки, але відрізняються від твірних основ непередметністю та позачасовістю.

Префіксація, суфіксація, конфіксація та основоскладання виявляють різну продуктивність в утворенні прикметників зі значенням інтелектуальних характеристик особи. Основним словотвірним засобом у формуванні зазначеної парадигми є суфіксація. Поєднуючись з основами іменників, дієслів, прикметників, суфікси (-н-, -уват-, -овит-, -ив- (-лив-), -н-, -к-, -уч- (-юч-), -еньк-, -есеньк-), утворюють похідні зі значенням «якому притаманні ознаки, названі твірною основою», «який за своїми якостями схожий на особу, названу твірною основою», «схильний до дії, названої твірною основою» тощо, а в поєднанні з прикметниками градують базову ознаку або вказують на її суб'єктивну оцінку. Значна продуктивність у формуванні аналізованої парадигми властива основоскладанню, менш продуктивними засобами є префіксація та конфіксація.

За структурно-семантичними властивостями твірних основ високий ступінь дериваційної спроможності в утворенні зазначених ад'єктивів демонструють іменники на позначення властивостей та характерологічних ознак, назви осіб за різними ознаками (зокрема, родом занять), дієслова мислення та поведінки.

Ключові слова: *прикметник, прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик людини, словотвірний аналіз, дериват, словотвірне значення, словотвірний тип.*

Oksana KŁAK,*orcid.org/0000-0001-9306-4123*

PhD in Philology, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Language Training

Lviv State University of Internal Affairs

(Lviv, Ukraine) *pelyhksju@ukr.net*

MORPHOLOGICAL DERIVATIVES IN THE UKRAINIAN ADJECTIVES WORD-FORMING SYSTEM (ON THE MATERIAL OF ADJECTIVES WITH THE MEANING OF INTELLECTUAL CHARACTERISTICS OF A PERSON)

The article is devoted to the analysis of the word-forming structure of adjectives that determine the intellectual characteristics of a person in the modern Ukrainian literary language. It has been established that the adjective word formation is a separate subsystem of the Ukrainian language, the study of which makes it possible to use the general regularities of the word formation as the main source of vocabulary enrichment.

Adjectives with the meaning of intellectual characteristics of a person form a specific microsystem in the derivational system of the Ukrainian language. This feature consists in the belonging of creative bases to certain parts of speech, in

their onomasiological characteristics, word-forming types of derivatives, a set of word-forming formants, a complex of represented word-formative meanings.

It was found that the analyzed adjectives reflect the derivational capabilities of different parts of speech and are the result of the processes of modification and transposition of adjectival, noun, and verb bases. Modification is characteristic of derivational transformations of the adjective-adjective type, and transposition consists in adapting substantives and verbatives to express a feature. Derivatives formed on the basis of the process of recategorization retain in their semantics an indication of the name of an entity or a dynamic characteristic, but differ from creative bases in their non-subjectivity and timelessness.

Prefixation, suffixation, confixation, and compounding reveal different productivity in the formation of adjectives with the meaning of intellectual characteristics of a person. The main word formation type of the indicated paradigm is suffixation. Combining with the bases of nouns, verbs, adjectives, suffixes (-н-, -уват-, -овит-, -ив- (-лив-), -н-, -к-, -уч- (-юч-), -еньк-, -есеньк-) form derivatives with the meaning "which has the characteristics called the creative basis", "which in its qualities is similar to the person called the creative basis", "prone to the action called the creative basis", etc., and in combination with adjectives they grade the basic feature or indicate its subjective evaluation. Compounding has substantial productivity in the formation of the analyzed paradigm; prefixation and confixation are less productive.

According to the structural-semantic properties of creative bases, a high degree of derivational ability in the formation of the specified adjectives is demonstrated by nouns denoting properties and characterological features, names of persons according to various features (in particular, the type of occupation), verbs of thinking and behavior.

Key words: *adjective, adjectives with the meaning of human intellectual characteristics, derivative, word formation analysis, word-formative meaning, word-forming type.*

Постановка проблеми. Беззаперечним у лінгвістиці є факт, що словотвір слугує основним джерелом поповнення лексичного складу мови. Нові слова утворюються на основі вже наявних у мові, забезпечуючи процес номінації. З погляду вивчення мови та часткових її підсистем актуальним залишається питання не лише аналізу способів творення нових слів, класифікації таких похідних з урахуванням їхньої дериваційної структури, словотвірних значень, з'ясування продуктивності певних способів словотворення та словотвірних формантів, а й дослідження словотвірних особливостей питомої загальноновживаної лексики, зокрема в аспекті встановлення продуктивності основ різної частиномовної належності в утворенні слів певної семантики. Наукові розвідки в цьому напрямку дають змогу встановити загальні закономірності розвитку мови, під якими І. Ковалик розуміє тенденції, які охоплюють велику кількість однорідного мовного матеріалу на різних рівнях мови, результати дії яких виявляються в усій будові мови і впливають на її специфіку. Загальним закономірностям розвитку мови підпорядковуються часткові, індивідуальні тенденції, що, своєю чергою, є конкретним виявом дії загальних закономірностей (Словотвір, 1979: 52). Словотвірні явища, розглянуті в межах системи, дозволяють визначити основні закономірності й тенденції розвитку словотвірної системи мови, пояснити причини мовних змін як реакцію мови на події в суспільному, духовному, культурному, економічному житті народу, як фактор тиску системи на характер змін її елементів (Коца, 2021: 5).

Аналіз досліджень. Особливості розвитку українського словотворення були предметом лінг-

вістичних розвідок Л. Азарової, О. Безпояско, В. Бойка, Л. Вакарюк, К. Городенської, В. Горпинича, Л. Давиденко, Є. Карпіловської, І. Ковалика, Л. Кислюк, Н. Клименко, М. Плющ, С. Пономаренка, О. Тараненка тощо.

Деякі загальні й часткові питання прикметникового словотвору привертали увагу українських мовознавців, зокрема, питання історії формування деривації якісних прикметників (Л. Костич), структурно-семантичних особливостей відносних прикметників (Є. Новікова), формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (Р. Коца), словотвірної структури прикметників-комполітів у синхронії та діахронії (Р. Коца, І. Беркешук, Н. Гаврилюк, А. Дем'янюк, О. Жижома, Н. Клименко, О. Рудь), розвитку словотвірної синонімії та варіантності прикметників української мови (І. Кузьма) тощо. Проте прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик особи не були об'єктом спеціальних мовознавчих студій.

Метою статті є встановлення особливостей творення прикметників зі значенням інтелектуальних характеристик людини в сучасній українській літературній мові, виявлення найбільш продуктивних засобів творення та моделей.

Виклад основного матеріалу. Дериваційна система кожної частини мови характеризується властивими їй словотворчими засобами та закономірностями словотвору. Невід'ємною складовою частиною цієї підсистеми є прикметниковий словотвір, зокрема одиниці на позначення інтелектуальних характеристик особи. Зазначені лексеми формувалися на основі використання наявних в українській мові засобів, на них поширюється теза

про системність словотвірної структури мови, що виявляється у способах та принципах творення слів, тобто визначається власне словотвірними критеріями (Словотвір, 1979: 13). Упорядкування і систематизація прикметникових дериватів зі значенням інтелектуальної характеристики людини пов'язана з виявленням генетичних зв'язків з іншими частинами мови як твірними основами, з'ясуванням ролі словотвірних формантів та закономірностей творення цієї підсистеми в загальній системі мови.

З погляду словотворення всі прикметники зазначеної семантики продукуються за морфологічними типами: суфіксальним, префіксальним, суфіксально-префіксальним, основоскладанням – або є наслідком морфолого-синтаксичного способу. Найпродуктивнішим у творенні слів на позначення інтелектуальних характеристик особи є морфологічний спосіб, який полягає в поєднанні кореневої частини з афіксальними морфемами за певними словотвірними моделями, правилами, властивими українській мові.

Суфіксальні похідні зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Серед афіксальних способів словотвору прикметників зі значенням інтелектуальних характеристик найпродуктивнішим є суфіксація. Похідні лексеми, утворені за допомогою суфіксів, поділяють на ті, що виникли внаслідок дії дериваційних процесів типу прикметник → прикметник, та ті, що виникли внаслідок дії процесів рекатегоризації, кінцевим результатом якої стало пристосування іменникової, дієслівної та іншої семантики для вираження ознак, пов'язаних з оцінкою інтелектуальної діяльності особи.

Відповідно до частиномовної належності твірної основи та суфіксальних дериваційних морфем можна виділити такі словотвірні типи утворення досліджуваних слів:

1. Морфологічно нечленовані прикметники;
2. Утворення типу «іменникова твірна основа + словотвірний формант (-н-, -уват-, -овит-, -альн-, -ивн-, -ов-, -ичн-, -ист-)»;
3. Утворення типу «дієслівна твірна основа + словотвірний формант (-ив- (-лив-), -н-, -уч- (-юч-), -к-)»;
4. Утворення типу «прикметникова твірна основа + словотвірний формант (-уват-, -еньк-, -есеньк-)».

Морфологічно нечленовані прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик людини

Серед якісних прикметників зі значенням інтелектуальних характеристик особи виділяють такі,

які не підлягають аналізу з погляду словотвірних відношень із вихідними формами. Одним із шляхів дослідження їх внутрішньої структури є «етимологічний аналіз і встановлення за його результатами колишніх дериваційних складників, які внаслідок функціонального перерозкладу і обмеженої продуктивності втратили своє первісне значення і не сприймаються на сучасному етапі функціонування відповідних лексичних одиниць» (Грищенко, 1975: 109–110). Зіставлення праформ слугує підставою виділення в сучасних прикметниках колишніх дериваційних формантів (т. зв. мертвих суфіксів) – *-*p-, -*r-, -*n-* (*глухий, мудрий, пильний*).

«У прикметниках із мотивованими основами виступають: 1) суфікси, за допомогою яких творяться прикметники з новим значенням; 2) суфікси, які надають похідним прикметникам додаткових відтінків зменшеності/збільшеності або суб'єктивної оцінки» (Плющ, 2010: 63).

Словотвірна структура відсубстантивних дериватів зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Десубстантиви із суфіксом -н-. Одним із найпродуктивніших є словотвірний тип «іменникова твірна основа + суфікс -н-» (18 дериватів) (*віртуозний, грамотний, досвідний (заст.), дурний, забобонний, інтелігентний, кебетний, компетентний, культурний, логічний* (у вторинній функції якісного прикметника), *майстерний, нестямний, освітній (заст.), письменний, розумний, серйозний, уважний, шалапутний*. Твірними аналізованих похідних є основи іменників, які позначають абстрактні ознаки, якості, властивості (*розум, кебета, компетенція, культура, серйоз (розм., те саме, що серйозність), увага*), або називають осіб за різними ономазіологічними характеристиками (*віртуоз, інтелігент, майстер, шалапут*). Прикметники, утворені за цим типом, набувають спільного значення «якому властиві якості, названі твірною основою» (*розумний, компетентний, серйозний*), «якому властиві якості особи, названої словом-мотиватором» (*віртуозний, інтелігентний, майстерний, шалапутний*).

Десубстантиви із суфіксом -лив-. Суфікс -лив- виконує функцію словотвірного форманта для похідних *кебетливий, уважливий (важливий)*, об'єднаних значенням «сповнений того, що названо твірною основою». Похідні зазначеного типу є синонімічними десубстантивам із суфіксом -н- й утворені від абстрактних іменників *кебета, увага*.

Десубстантиви із суфіксами -уват- (-куват-), -овит-. За допомогою словотвірних афіксів -уват- (-куват-), -овит- утворено 25 похідних прикметни-

ків із загальним значенням «який за своїми якостями схожий на особу, названу твірною основою», «якому притаманні ознаки, властивості, названі основою-мотиватором»: *бандуроватий* (діал.), *башковитий*, *всевміюкуватий*, *всезнайкуватий*, *галайкуватий* (діал.), *діловитий*, *забудькуватий*, *йолопуватий*, *мешигінуватий* (діал.), *мізковитий*, *мізкуватий*, *недоумкуватий*, *придуркуватий*, *прителепуватий*, *прителепуватий*, *пришелепенкуватий*, *пришелепенуватий*, *роззявкуватий*, *талановитий*, *толковитий* (заст.), *тямовитий*, *фандеруватий* (діал.).

Ад'єктив *планитуватий* має специфічне значення «який розуміється в тому, що названо мотивувальною основою».

Аналізовані десубстантивні прикметники містять оцінну сему позитивної / негативної характеристики особи, яка наявна в слові-мотиваторові (*всезнайко*, *йолоп*, *недоумок*, *придурок*, *талан* (у знач. *хист*), *толк*).

Десубстантиви *вітруватий*, *тумануватий*, виражаючи спільне словотвірне значення «такий, що характеризується подібністю до названого мотивувальною основою», зазнають метафоризації.

Більшість основ, від яких утворено прикметники, є похідними.

Десубстантиви з суфіксом -ист-. Суфікс *-ист-* виконує функцію словотвірного форманта для чотирьох похідних, поєднуючись з іменниками-назвами осіб за якісними характеристиками та іменниковими основами з абстрактним значенням: *дженджуристий*, *оглядистий*, *придурчистий* (діал.), *смикавистий*.

Десубстантиви з суфіксом -ов-. Суфікс *-ов-* виявляє низьку активність у творенні похідних зі значенням інтелектуальної характеристики особи. Це похідні від основ абстрактних іменників (2 деривати): *передовий*, *толковий*.

Десубстантиви з суфіксом -ивн-. Цей словотвірний тип представлений двома дериватами зі значенням інтелектуальних характеристик людини (*консервативний*, *прогресивний*), твірними основами для яких є абстрактні іменники іншомовного походження – назви процесів, ідеологічних напрямків.

Десубстантиви з суфіксом -альн- (-уальн-). За допомогою словотвірного афікса *-альн-* (*-уальн-*) утворено похідні *геніальний*, *інтелектуальний*, *раціональний*, для яких власне якісна функція є здебільшого вторинною. Твірними основами для них є загальні іменники іншомовного походження – абстрактні назви та назви осіб.

Десубстантиви з суфіксом -ичн- (-ічн-). Складний суфікс *-ичн-* (*-ічн-*) (утворений з *-ик-* та *-н-*)

репрезентований у дериватах *енциклопедичний*, *раціоналістичний*, *титанічний*, які набувають якісного значення, переходячи з розряду відносних прикметників. Для аналізованих ад'єктивів твірними є основи іншомовних слів.

Слід зазначити, що останні три словотвірні типи відходять на периферію словотворення, зокрема така тенденція активно підтримується науковим стилем (Кузьма, 2009: 6).

Віддієслівні деривати зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Одним із напрямків рекатегоризації у процесі словотворення прикметників зі значенням інтелектуальних характеристик особи є пристосування дієслівних основ для вираження ознакових (якісних) функцій. Специфіка твірних основ із процесуальним значенням впливає і на дериваційні значення прикметникових похідних – «схильний до дії, названої основою-мотиватором», «такий, який характеризується якою-небудь дією або станом як постійною чи потенційною здатністю».

Девербативи із суфіксом -лив- (-ив-). Зазначений словотвірний тип є найпродуктивнішим в утворенні віддієслівних прикметників інтелектуальної характеристики людини (26 дериватів). Суфікс *-лив-*, за допомогою якого утворилися ад'єктиви від основ предикатів мисленнєвої діяльності, вказує на властивість, притаманну особі: *вдумливий*, *вигадливий*, *винахідливий*, *догадливий*, *допитливий*, *доскіпливий*, *думливий*, *забутливий*, *замітливий*, *здогадливий*, *кмітливий*, *мисливий*, *обачливий*, *пам'ятливий*, *передбачливий*, *питливий*, *примітливий*, *помітливий*, *понятливий*, *прозорливий* (*прозірливий*), *проникливий*, *розважливий*, *роздумливий*, *розсудливий*, *спостережливий*, *сприйнятливий*.

Твірними для ад'єктивів віддієслівного походження є: 1) похідні від основ доконаного і недоконаного виду з префіксами **при-** (*примітливий*), **за-** (*замітливий*), **по-** (*помітливий*, *понятливий*), **до-** (*догадливий*, *допитливий*, *доскіпливий*), **ви-** (*вигадливий*, *винахідливий*), **про-** (*проникливий*), **в-** (*вдумливий*), **роз-** (*розважливий*, *роздумливий*, *розсудливий*), **з-** (*здогадливий*), **о-** (*обачливий*) та суфіксами **-а-**, **-ува-**, **-и-**; 2) непрефіксовані твірні основи з суфіксальними формантами **-и-** (*мисливий*), **-а-** (*думливий*, *питливий*), **-ува-** (*кмітливий*). У процесі творення прикметників дієслівні суфікси усікаються, а в кореневій морфемі відбувається чергування голосних звуків.

Девербативи із суфіксом -н- є синонімічними з погляду словотворення до віддієслівних прикметників із формантом *-лив-*. Вони мотивовані здебільшого діє-словами мисленнєвої діяльності з

префіксальними основами (префікси **роз-**, **о-**, **в-**), ускладненими суфіксами **-а-**, **-и-** (*вправний, второпний, обачний, оглядний, розважний, розторопний*), рідше непрефіксованими основами (*бачний* (діал.)) чи складними основами (*легковажний*).

Девербативи із суфіксом -к-. Відповідний словотвірний тип є непродуктивним і представлений трьома дериватами (*бережкий, пам'яткий, тямкий*), які утворені від непрефіксованих дієслівних основ зі значенням мисленнєвої діяльності та поведінки.

Девербативи із суфіксами -уч- (-юч-), -ач- (-яч-). Аналізований словотвірний тип зі значенням «здатний виконувати дію, названу мотивувальною основою» репрезентують прикметники дієприкметникового походження, мотивовані основами із суфіксами **-а-** (*пам'ятуций*), **-и-** (*тямучий, тямучий*).

Відприкметникові похідні ад'єктивів зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Лексеми зі значенням інтелектуальної характеристики особи, похідні від прикметників, представлені трьома дериваційними типами: «прикметникова основа + суфікс **-уват-**, **-овит-**», «прикметникова основа + **-еньк-**», «прикметникова основа + **-есеньк-**».

Відприкметникові похідні модифікують базову ознаку, позначаючи неповний чи досить значний її вияв, часто ускладнений суб'єктивно-оцінними відтінками.

Деад'єктиви із суфіксами -уват-, -овит-. Словотвірний тип прикметників зі значенням неповноти вияву ознаки з формантом **-уват-** об'єднує похідні, утворені від основ із суфіксом **-н-** (*дурнуватий*), **-к-** (*тямковитий*) та етимологічними суфіксами (*благуватий, глупуватий, пильновитий*), які набувають спільного значення «частково виявляє ознаку, на яку вказує твірна основа».

Деад'єктиви із суфіксом -еньк-. Формант **-еньк-** дослідники зараховують до групи суфіксів збільшувальної семантики, який, проте, має додатковий стилістично-зменшувальний відтінок та емоційне забарвлення пестливості. Він виражає найменший ступінь величини ознаки, що майже еквівалентний нейтральному його вияву (Майданник, 1994: 61). Значення таких прикметників співвідносне з конструкцією «такий, як названо твірною основою», але з позитивною конотацією.

Твірними для аналізованих дериватів є основи з суфіксом **-н-** (*дурненький, розумненький*) та етимологічним суфіксом **-*р-** (*глупенький*).

Деад'єктиви із суфіксом -есеньк-, виражаючи дещо більший ступінь інтенсивності ознаки порівняно з прикметниками на **-еньк-**, що пере-

дається конструкцією «такий, як названо твірною основою», майже нейтралізують емоційно-зменшувальне забарвлення, надають йому іронічного відтінку.

Твірними для аналізованих деад'єктивів є основи з суфіксом **-н-** (*дурнесенький, розумнесенький*).

Префіксальні деривати зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Як зазначає С. Пономаренко, однією з ознак префіксального прикметникового словотворення в сучасній українській мові є те, що базою для всіх словотвірних типів є прикметники, і ці словотвірні типи (майже всі) є продуктивними (Пономаренко, 2017: 200).

Префіксальний спосіб творення прикметників на позначення інтелектуальних властивостей представлений набором кількох формантів, серед яких **напів-**, **пре-**, **веле-** та **не-**. Префікси модифікують значення твірної основи в діапазоні «неповний вияв ознаки – інтенсивний вияв ознаки – заперечення ознаки».

Деад'єктиви з префіксом напів- представлені трьома дериватами (*напівграмотний, напівписьменний, напівосвічений*), утвореними відповідно від прикметникової основи з суфіксом **-н-** (**-енн-**) та дієприкметникової основи на **-н-**.

Деад'єктиви з префіксом пре-. Зазначений словотвірний тип у структурі парадигми прикметників зі значенням інтелектуальних характеристик особи реалізований у дериваті *премудрий*. Ад'єктив, утворений від прикметникової основи з етимологічним суфіксом **-*г-**, передає найвищий ступінь вияву ознаки.

Деад'єктиви з префіксом веле- передають високий ступінь вияву ознаки. Цей словотвірний тип репрезентований хронологічно маркованим ад'єктивом *велемудрий*. Функцію твірної основи виконує прикметник з етимологічним суфіксом **-*г-**.

Деад'єктиви з префіксом не- є найбільшою групою з-поміж префіксальних похідних (54 деривати) і виражають значення, яке заперечує семантику основи-мотиватора.

За структурою твірних основ відприкметникові деривати зі словотвірним формантом **не-** більш різноманітні. Більшість деад'єктивів зазначеного словотвірного типу утворено від префіксованих та непрефіксованих основ прикметників із суфіксами **-лив-** (*недогадливий, недопитливий, нездогадливий, некмітливий, необачливий, непам'ятливий, непередбачливий, непрозорливий (непрозірливий), нерозважливий, нерозсудливий, несприйнятливий, неуважливий (невважливий)*), **-н-** (*невправ-*

ний, неграмотний, недалекоглядний, недотепний, недурний, нездарний, нездібний, незугарний, неінтелігентний, некомпетентний, некультурний, необачний, неписьменний, нерозважний, нерозторопний, нерозумний, несерйозний, неспосібний, неухажливий). Менш продуктивні прикметникові основи із суфіксами **-к-** (нетямкий), **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**) (незнаючий, немудрячий (немудрячий), нетямущий (нетямучий), **-овит-** (нетямовитий), з етимологічним суфіксом **-*г-** (немудрий).

Значну активність у формуванні словотвірної парадигми з префіксом **не-** виявляють ад'єктивовані дісприкметникові основи із суфіксом **-н-** (некваліфікований, непоінформований, необдарований, необізнаний, неодокований (заст.)); **-ен-** (невтаємничений, невчений (неучений), недовідчений, ненавчений, неосвічений, невідготовлений, непросвічений (заст.), непосвячений, нерозвинений); **-л-** (невмілий (неумілий), нездалий (діал.)).

Префіксально-суфіксальні деривати зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Префіксально-суфіксальний спосіб, або конфіксація, представлений у прикметниках зі значенням інтелектуальної характеристики особи дериватами таких словотвірних типів:

1. Префіксацією з нульовою суфіксацією іменникової основи – «**без-** + **-о-**».

2. Префіксацією з матеріально-вираженою суфіксацією: а) «**без-** + **-н-**»; б) «**без-** + **-ов-**»; в) «**недо-** + **-н-**».

Десубстантиви з префіксом без- і нульовою суфіксацією. Модель засвідчена дериватами *безглуздий, безклепкий (діал.)*.

Похідні з префіксом без- і суфіксом -н-. Зазначений словотвірний тип є найпродуктивнішим в утворенні префіксально-суфіксальних прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи і представлений 11 дериватами: *безграмотний, бездарний, бездумний, безкебетний, безпам'ятний, безрозсудний, безрозумний, безтямний, безухажливий, безумний, безшабашний*. При цьому префікс **без-** кваліфікують як прийменниковий, а твірні основи як прийменниково-відмінкові форми іменників: *безрозумний – без розуму*.

Функцію твірних основ виконують здебільшого абстрактні іменники з ментальним значенням (*глузд, кебета, розум, ум*).

Хоча існує й думка про префіксальний спосіб творення подібних прикметників, підставу для цього вбачають в «існуванні у мові синонімічних словотвірних пар прикметників із префіксами **без-** та **не-**, а також можливість їхньої подвійної мотивації, тобто виведення словотвірного значення

похідного як через форму родового відмінка іменника, так і через заперечення прикметника-антоніма без відповідного префікса» (Коца, 2017: 65), наприклад: **безтямний** ← без тями.

Модель «*субстантивна основа + префікс без- + суфікс -ов-*» репрезентована прикметником *безтолковий* з твірною основою – непохідним абстрактним іменником.

Десубстантиви з префіксом недо- і суфіксом -н-. Префікс **недо-** і суфікс **-н-** виконують функцію словотвірних формантів для ад'єктива *недоумний*.

Складні прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Серед прикметників-комполітів зі значенням інтелектуальної характеристики особи виділяють шість продуктивних типів:

1) складні прикметники, утворені на основі іменниково-прикметникового словосполучення;

2) складні прикметники, утворені поєднанням прислівникової та прикметникової основ;

3) складні прикметники, одним з компонентів яких є прислівникова, а іншим – дісприкметникова основа;

4) складні прикметники, першим компонентом яких є займенникова, а другим – дісприкметникова основа;

5) складні прикметники, утворені від основ дієслів у сполученні з прислівниками;

6) складні прикметники, одним з компонентів яких є іменник, а іншим – дієслово.

Словотвірний тип «прикметник + іменник». До комполітів першого типу належать лексеми, утворені як чистим основоскладанням (*дубоголовий* (перша основа зазнає усічення), *дурноверхий, дурноголовий, дурнолобий, міднолобий, пильноокий, пустоголовий, твердоголовий, твердолобий, тупоголовий, туполобий, убогодухий*), так і ускладнені суфіксацією (*бистроумний, великорозумний, легкодоушний, малорозумний, малоумний, слабоумний, тупоумний*). Синтаксичними еквівалентами складних слів цього типу є словосполучення на основі підрядного зв'язку «прикметник + іменник у називному відмінку» (або сполучення слів «хтось + прийменник з + прикметник + іменник в орудному відмінку»). Похідним названої групи властиве спільне словотвірне значення «об'єкт (другий компонент) має якість, визначену першим компонентом». Значення інтелектуальної характеристики людини, що виникає у сполуках цього типу, є наслідком метафоризації однієї чи обох основ.

Словотвірний тип «прислівник + прикметник». Другу групу комполітів становлять прикметники, утворені способом поєднання прислівникової та

прикметникової основ: *високопрофесійний, високоталановитий, малограмотний, малоздібний, малокомпетентний, малокультурний, малописьменний*. Першою частиною виступають прислівники типу **вужько, мало, високо**, а другим компонентом – відіменникові (*-грамотний, -компетентний, -культурний*) основи. Спільним значенням складних слів цього типу є «який певною мірою володіє ознакою, названою другою основою».

Словотвірний тип «прислівник + дієприкметник». Складні прикметники типу *великорозвинений, великоучений, високоерудований, висококваліфікований, високоосвічений, здоровислячий, малоосвічений, малопідготовлений, малорозвинений, слабозвинений, широкоосвічений* формують третій тип композитів. Перші частини їх співвідносні з прислівниками, а другі – з пасивними дієприкметниками минулого часу, зрідка – активними дієприкметниками теперішнього часу.

Словотвірний тип «займенник + дієслово». На основі підрядної залежності утворено прикметники *всевідаючий, всезнаючий (усезнаючий)*, першим елементом яких виступає займенникова, а другим – дієприкметникова основа. Його синтаксичним еквівалентом є словосполучення, першим компонентом якого є дієслово, що виражає дію, скеровану на об'єкт, позначуваний другим компонентом – займенником у знахідному відмінку: *всезнаючий* – «той, що знає усе».

Словотвірний тип «прислівник + дієслово» репрезентують ад'єктиви *вужькоглядний, вужькодумний, глибокодумний, далекоглядний, легкодумний, туподумний, широкоглядний*, процес творення яких супроводжується пристосуванням другої (дієслівної) основи до вираження ознакових функцій шляхом її суфіксації (**-н-**). Синтаксичними еквівалентами таких композитів є словосполучення, компоненти якого поєднані зв'язком прилягання.

Словотвірний тип «іменник + дієслово» представлений прикметником *знаттєлюбний*, утворе-

ним від словосполучення, компоненти якого поєднані зв'язком керування, із суфіксацією другої основи.

Зазначимо, що прислівники з кількісно-оцінним значенням (*мало, високо, широко* і под.), уживаючись у функції перших компонентів складних слів, нейтралізують частково свої лексичні значення, вказують на ступінь, міру вияву ознаки, що дає підстави мовознавцям кваліфікувати такі основи як префіксоїди.

Висновки. Отже, прикметники зі значенням інтелектуальних властивостей людини виявляють своєрідність у формуванні цієї підсистеми в українській мові, у способах та засобах творення за допомогою афіксів та семантичних і граматичних змін у похідних прикметникових одиницях.

Найбільша продуктивність у творенні дериватів зі значенням інтелектуальних характеристик особи властива іменниковим та дієслівним основам з ментальним значенням, субстантивним назвам осіб, які, ускладнюючись суфіксальними формантами, зазнають процесу рекатегоризації. Активно поповнюють склад аналізованої лексико-семантичної парадигми складні слова.

Особливістю багатьох прикметників досліджуваної парадигми є їхній зв'язок із визначенням похідними словами характеристик людини, що градуються. Тому афіксальний спосіб та основоскладання безпосередньо впливає на формування і виявлення семи тієї чи тієї властивості, стає виявом категорії кількісної градації ознаки, названої похідними якісними прикметниками. Суфікси, префікси, а також перші основи композитів, приєднуючись до твірних основ (здебільшого прикметникових), розчленовують названу в мові ознаку, модифікують її в напрямку зростання, збільшення або послаблення, неповноти чи повного заперечення.

Перспективу подальших мовознавчих студій убачаємо в дослідженні словотвірних гнізд із вершинами-основами прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грищенко А. П. Морфемна структура прикметника української мови (суфіксальний словотвір). *Морфологічна будова сучасної української мови*. Київ: Наукова думка, 1975. С. 96–140.
2. Коца Р. О. Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові. Ужгород: Вид-во «ФОП Сабов А. М.», 2021. 593 с.
3. Коца Р. О. Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI–XX ст.). Київ: Наукова думка, 2017. 278 с.
4. Кузьма І. Загальні тенденції розвитку словотвірної синонімії та варіантності в новій українській мові. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/philology/article/view/6122/6134>
5. Майданник З. М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 58–64.
6. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: Видавничий дім «Слово», 2010. 328 с.

7. Пономаренко С. Сучасна українська мова: Морфеміка. Дериватологія. Морфологія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 300 с.
8. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1979. 406 с.

REFERENCES

1. Hryshchenko A. P. (1975) Morfemna struktura prykmetnyka ukrainskoi movy (sufiksalni slovotvir). [Morphemic structure of the adjective of the Ukrainian language (suffix word formation)]. *Morfologichna budova suchasnoi ukrainskoi movy*. – *Morphological structure of the modern Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka. 96–140 [in Ukrainian].
2. Kotsa R. O. (2021) Dynamika leksyko-slovotvirnykh typiv skladnykh prykmetnykiv v ukrainskii movi. [Dynamics of lexical and word-forming types of complex adjectives in the Ukrainian language]. Uzhhorod: Vyd-vo «FOP Sabov A. M.». 593 [in Ukrainian].
3. Kotsa R. O. (2017) Formuvannya prefiksальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI–XX ст.). [Formation of the prefix and confixal systems of the adjective of the Ukrainian language (XI–XX c.)]. Kyiv: Naukova dumka. 278 [in Ukrainian].
4. Kuzma I. (2009) Zahalni tendentsii rozvytku slovotvirnoi sinonimii ta variantnosti v novii ukrainskii movi. [General trends in the development of word-forming synonymy and variation in the new Ukrainian language] URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/philology/article/view/6122/6134> [in Ukrainian].
5. Maidannyk Z. M. (1994) Zasoby vyrazhennia kilkisnoi kharakterystyky oznaky, nazvanoї prykmetnykom, v ukrainskii ta anhliiskii movakh. [Remedies of expressing the quantitative characterization of the attribute called by the adjective in Ukrainian and English]. *Movoznavstvo*. – *Linguistics*. № 1. 58–64 [in Ukrainian].
6. Pliushch M. Ya. (2010) Hramatyka ukrainskoi movy. Morfemika. Slovotvir. Morfolohiia. [Grammar of the Ukrainian language. Morphemics. Word forming. Morphology]. Kyiv: Vydavnychi dim «Slovo». 328 [in Ukrainian].
7. Ponomarenko S. (2017) Suchasna ukrainska mova: Morfemika. Deryvatolohiia. Morfolohiia. [Modern Ukrainian Language: Morphemics. Derivatology. Morphology]. Mykolaiv: Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly. 300 [in Ukrainian].
8. Slovotvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy (1979). [Word Formation of the Modern Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Naukova dumka. 406 [in Ukrainian].